

Dariusz Szewczuk

(Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

<https://orcid.org/0000-0001-6268-0097>

e-mail: dariusz.szewczuk@mail.umcs.pl

Seminaria nauczycielskie na terenie Królestwa Polskiego w rosyjskiej polityce oświatowej po powstaniu styczniowym

*Teacher Training Colleges on the Territory of the Kingdom of Poland
in the Russian Educational Policy after the January Uprising*

ABSTRACT

The activities of government teachers' training colleges in the Kingdom of Poland in the years 1866–1915 served to prepare candidates for teaching work in elementary schools. The model of education and upbringing of future teachers adopted in the seminars was to guarantee the implementation of the Russification policy in elementary education. The graduates of the seminary not only gained useful pedagogical knowledge there but also were subjected to intensive educational efforts aimed at turning them into teachers faithfully carrying out the orders of their superiors. The tasks set by the Russian

PUBLICATION INFO			
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
			
THE AUTHOR'S ADDRESS: Dariusz Szewczuk, the Institute of History of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, 4A Maria Curie-Skłodowska Square, Lublin 20-031, Poland			
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin			
SUBMITTED: 2023.03.31	ACCEPTED: 2023.09.14	PUBLISHED ONLINE: 2023.12.21	
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS		 EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES	

authorities translated into the way of organizing didactic and educational work carried out in teachers' training colleges and required the appropriate selection of teaching staff responsible for educating pupils.

Key words: Kingdom of Poland, teacher training colleges, elementary schools, russification

STRESZCZENIE

Działalność rządowych seminariów nauczycielskich na terenie Królestwa Polskiego w latach 1866–1915 służyła przygotowaniu kandydatów do pracy pedagogicznej w szkołach elementarnych. Przyjęty w seminariach model kształcenia i wychowania przyszłych nauczycieli miał zagwarantować realizację polityki rusyfikacyjnej w oświacie elementarnej. Wychowankowie seminarium zdobywali w nich nie tylko przydatną wiedzę pedagogiczną, ale również zostali poddani intensywnym zabiegom o charakterze wychowawczym, mającym z nich uczynić nauczycieli wiernie wykonujących polecenia zwierzchników. Postawione przez władze rosyjskie zadania przekładały się na sposób organizacji pracy dydaktyczno-wychowawczej prowadzonej w seminariach nauczycielskich i wymagały odpowiedniego doboru kadry pedagogicznej odpowiedzialnej za kształcenie wychowanków.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie, seminaria nauczycielskie, szkoły elementarne, rusyfikacja

Kłęska powstania styczniowego przyczyniła się do zmian w polityce rosyjskiej wobec Królestwa Polskiego. Władze carskie w ramach represji podjęły działania zmierzające do likwidacji pozostałości autonomii Królestwa Polskiego i jego unifikacji z Cesarstwem Rosyjskim. Rozpoczęty został proces wprowadzania rozwiązań administracyjnych i organizacyjnych na wzór funkcjonujących w Imperium. W obszarze szkolnictwa prowadził on do poddania oświaty w Królestwie pod bezpośrednie kierownictwo Ministerstwa Oświecenia Publicznego w Petersburgu. Przyjęty przez władze rosyjskie kierunek polityki oznaczał likwidację polskiego charakteru instytucji oświatowych w Królestwie Polskim, niwecząc tym samym reformy Aleksandra Wielopolskiego z początku lat sześćdziesiątych XIX w., które zapewniały najszerszą autonomię właśnie w zakresie szkolnictwa¹. Zmiany w organizacji szkolnictwa, programach nauczania i procesie wychowania uczniów oraz zasadach kształcenia i doboru nauczycieli miały służyć realizacji polityki rusyfikacyjnej w oświacie.

¹ Szerzej reformy oświatowe Wielopolskiego przedstawia m.in.: K. Poznański, *Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 r.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968; idem, *Opinia publiczna Królestwa Polskiego wobec sprawy oświaty ludu w 1861 roku*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1964, 7, s. 69–94; S. Sempołowska, *Reforma szkolna 1862 roku*, w: *Pisma pedagogiczne i oświatowe*, Warszawa 1962, s. 102–167.

Założenia dotyczące zmian w organizacji szkolnictwa na terenie Królestwa Polskiego przygotował Mikołaj Milutin. Proponował on zwiększenie kontroli władz centralnych nad oświatą w Królestwie Polskim, odsunięcie szlachty i duchowieństwa od wpływu na oświatę oraz pozyskanie ludu, a przede wszystkim włościan dla caratu². Rozwiązania zaproponowane przez Milutina zaczęto wprowadzać w życie już w 1864 r. Początkowo dotyczyły one nowej organizacji administracji szkolnej w Królestwie Polskim oraz reformy szkolnictwa elementarnego. Powołano Dyрекcje Naukowe, z dyrektorami-naczelnikami na czele, mające stanowić podstawowe ogniwo nadzoru nad działalnością szkół elementarnych i średnich oraz pracującymi w nich nauczycielami³. Jednocześnie został wydany ukaz carski zmieniający dotychczasowe zasady funkcjonowania szkół elementarnych. Zostały one podzielone na szkoły jednoklasowe o czteroletnim cyklu nauczania i dwuklasowe, w których nauka trwała pięć lat. Szkoły miały być organizowane według kryterium wyznaniowego, a nauczanie poszczególnych przedmiotów prowadzone w języku ojczystym uczniów⁴.

Władze carskie szybko uznały podjęte działania za niewystarczające tak w zakresie administracji oświatowej, jak i szkolnictwa elementarnego. W 1867 r. zlikwidowano Komisję Rządową Oświecenia Publicznego, którą zastąpił Okręg Naukowy Warszawski, podlegający bezpośrednio władzy Ministerstwa Oświecenia Publicznego w Petersburgu⁵. Struktura okręgu, a także uprawnienia zarządzającego nim kuratora i podległych mu naczelników dyrekcji i inspektora szkół m. Warszawy w zakresie kontroli i zarządzania placówkami oświatowymi były podobne jak w innych okręgach naukowych Cesarstwa Rosyjskiego⁶. Utworzenie ONW oznaczało tym samym zerwanie z pozorami autonomii oświatowej Królestwa.

Poddanie działalności szkół elementarnych ścisłej kontroli władz oświatowych pozwoliło zintensyfikować działania służące wprowadzeniu

² R. Wroczyński, *Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1963, s. 40–41.

³ Królestwo Polskie zostało podzielone na dziesięć dyrekcji, a dla Warszawy powołano inspektora szkół o uprawnieniach dyrektora dyrekcji naukowej. *Ukaz najwyższy o organizacji Dyrekcji Naukowych w Królestwie Polskim z 30 VIII/11 IX 1864 r.*, *Dziennik Praw Królestwa Polskiego* [dalej DPKP], t. 62, Warszawa 1864, s. 391–397.

⁴ Program nauczania szkół elementarnych szerzej przedstawia R. Kucha, *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, Lublin 1982, s. 109–110.

⁵ *Ustawa o Okręgu Naukowym Warszawskim z 15/27 V 1867 r.*, DPKP, t. 67, Warszawa 1867, s. 65–75.

⁶ T. Manteuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie b. Królestwa Kongresowego (1807–1915)*, Warszawa 1929, s. 46–48; E. Staszyński, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim. Od powstania styczniowego do I wojny światowej*, Warszawa 1968, s. 16–17.

do szkół początkowych nauczania języka rosyjskiego. W 1872 r. kurator ONW wydał zarządzenie o wprowadzeniu języka rosyjskiego jako obowiązkowego przedmiotu nauczania w szkołach elementarnych. Rok później kurator poszedł krok dalej, polecając nauczycielom szkół elementarnych, by dbali o używanie przez uczniów na terenie szkoły wyłącznie języka rosyjskiego⁷. W większości szkół elementarnych Królestwa do końca lat siedemdziesiątych XIX w. wprowadzono program nauczania zgodny z ustawą dla szkół elementarnych w Cesarstwie Rosyjskim z 1874 r., choć formalnie nie dotyczyła ona terenów Królestwa. Językiem wykładowym w szkole stał się rosyjski, a jedynie lekcje języka ojczystego i religii rzymskokatolickiej mogły być prowadzone po polsku. Naukę języka polskiego usunięto całkowicie z programu nauczania większości szkół we wschodnich guberniach Królestwa. Nauczanie w języku rosyjskim wszystkich przedmiotów z wyjątkiem języka ojczystego i religii katolickiej usankcjonowano prawnie w 1885 r. Wydarzenia 1905 r. ograniczyły zapędy rusyfikacyjne caratu i zmusiły do ustępstw w zakresie nauczania i używania języka polskiego w szkołach elementarnych. Jednak nawet wówczas na terenach należących do prawosławnej diecezji chełmskiej (wschodnie gubernie Królestwa) władze oświatowe nakazywały nauczycielom prowadzenie zajęć wyłącznie w języku rosyjskim⁸.

Szkoła elementarna miała służyć wychowaniu uczniów na wiernych i posłusznych poddanych przekonanych o niezmienności panującego ustroju i trwałości władzy carskiej⁹. Postawione przez rosyjskie władze oświatowe przed nauczycielami szkół elementarnych zadanie wymagało odpowiedniej selekcji kandydatów do zawodu. Podstawowym warunkiem pozwalającym otrzymać pracę w szkole, poza wykształceniem potwierdzonym odpowiednim świadectwem, była wierność panującej dynastii. Odebrano możliwość pracy nauczycielskiej członkom katolickich zgromadzeń zakonnych oraz wyraźnie zaczęto preferować nauczycieli wyznania prawosławnego¹⁰. Już od roku 1869 władze zaczęły łamać wprowadzone ukazem o szkołach elementarnych prawo wyboru nauczycieli przez gminne i wiejskie towarzystwa szkolne, ostatecznie uzależniając sprawę obsady stanowisk nauczycielskich od decyzji naczelników dyrekcji¹¹.

Zmiany, jakie postanowiły wprowadzić władze rosyjskie w polityce oświatowej na terenie Królestwa Polskiego po upadku powstania

⁷ R. Kucha, *Oświata*, s. 110–112.

⁸ *Ibidem*, s. 113–114.

⁹ E. Staszyński, *op. cit.*, s. 23.

¹⁰ R. Kucha, *Oświata*, s. 75.

¹¹ H. Brodowska, *Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim 1864–1904*, Warszawa 1967, s. 194–195; D. Szewczuk, *Chełmska Dyrekcja Naukowa*, Lublin 2012, s. 65–66.

styczniowego, wymagały realizatorów w postaci odpowiednich kadr pedagogicznych. Z punktu widzenia władz rosyjskich stało się konieczne zorganizowanie nowych zakładów kształcenia nauczycieli, które w odpowiedni sposób przygotują kandydatów do zawodu. Zgodnie ze wskazówkami cara umieszczonymi w reskrypcie z 11 IX 1864 r. nauczycielami miały być osoby o nieposzlakowanej opinii i „wierne domowi Romanów”, a ich kształcenie uwzględniać różnicowanie narodowościowe i wyznaniowe Królestwa. Kwestia opracowania projektu nowych zasad kształcenia nauczycieli pojawiła się podczas pierwszego wspólnego posiedzenia Komitetu Urządzącego i Rady Administracyjnej w październiku 1864 r. Uczestniczący w niej minister i sekretarz stanu Królestwa W. Płatonow poinformował zebranych, że życzeniem cara Aleksandra II jest przekształcenie powiatowych szkół pedagogicznych w instytuty nauczycielskie lub kursy pedagogiczne odrębne dla każdej narodowości¹².

Projekt ustawy przewidującej utworzenie w wybranych miejscowościach Królestwa trzyletnich kursów pedagogicznych zakładał, że będą na nich nauczane przedmioty takie jak: religia, pedagogika, język ojczysty, język rosyjski, arytmetyka, przyroda, geografia, podstawy historii powszechnej oraz dzieje Rosji i Polski, ogrodnictwo, sadownictwo, pszczelarstwo, kaligrafia, rysunek, muzyka, śpiew kościelny i gimnastyka. Dwa pierwsze lata nauki miały służyć przygotowaniu teoretycznemu w zakresie wiedzy z poszczególnych przedmiotów, natomiast podczas trzeciego roku miano kłaść nacisk na praktyczne przygotowanie wychowanków przez hospitowanie i samodzielne prowadzenie lekcji w szkole ćwiczeń pod nadzorem opiekuna. Kursy miały być tworzone odrębnie dla narodowości i wyznań zamieszkujących Królestwo Polskie, to jest odrębne dla ludności polskiej, rosyjskiej, litewskiej i niemieckiej¹³. Rada Administracyjna Królestwa przekazała projekt kursów Komitetowi do Spraw Królestwa Polskiego, który uznał, że może on stanowić jedynie podstawę do dalszych prac w odniesieniu do kursów pedagogicznych dla ludności polskiej. Przygotowano więc nowe projekty ustaw o kursach pedagogicznych zgodnie z przyjętym kryterium narodowościowo-religijnym, które zostały przedstawione Komitetowi we wrześniu 1865 r. i uzyskały jego akceptację¹⁴.

W dniu 5/17 I 1866 r. zostały zatwierdzone przez cara ustawy o kursach pedagogicznych dla ludności polskiej, litewskiej, niemieckiej oraz wyznania unickiego w Królestwie Polskim. Różnice między rozwiązaniami dla poszczególnych kursów pedagogicznych nie były duże i dotyczyły

¹² R. Kucha, *Oświata*, s. 20–22.

¹³ K. Poznański, *Reforma*, s. 298–299; E. Staszyński, *op. cit.*, s. 20–21; R. Wroczyński, *Myśl*, s. 85; R. Kucha, *Oświata*, s. 26, 76.

¹⁴ R. Kucha, *Oświata*, s. 26–27.

niektórych elementów programu nauczania oraz przewidywanych etatów na ich utrzymanie. Program nauczania kursów nauczycielskich obejmował następujące przedmioty: religię, język rosyjski, pedagogikę, matematykę, przyrodę, historię, kaligrafię i rysunek, śpiew i muzykę, gimnastykę. Oprócz tego wprowadzono zajęcia z gimnastyki oraz organizowane po południu zajęcia z pszczelarstwa, ogrodnictwa i sadownictwa. W zależności od tego, dla jakiej narodowości i wyznania był przeznaczony kurs pedagogiczny, ustalono podstawowy język nauczania. Na kursach pedagogicznych dla ludności polskiej nauczanie miało być prowadzone w języku polskim. Zasada ta nie dotyczyła jednak zajęć z historii i geografii, które miały być nauczane w języku rosyjskim. Nauczanie na kursach dla ludności litewskiej i niemieckiej miano również prowadzić w języku ojczystym uczniów. Na kursach dla unitów nauka miała być prowadzona w języku rosyjskim. Nauka języka rosyjskiego była obowiązkowa we wszystkich kursach. Języka polskiego miano nauczać jako obowiązkowego na kursach dla ludności litewskiej, a jako przedmiotu nadobowiązkowego na kursach dla ludności wyznania unickiego¹⁵. Zatwierdzone przez cara 5/17 I 1866 r. plany nauczania dla każdego z czterech typów kursów nauczycielskich (dla ludności polskiej, niemieckiej, litewskiej oraz wyznania greko-katolickiego) różniły się nieznacznie pod względem przedmiotów. Większe różnice występowały, jeśli chodzi o tygodniowy wymiar godzin nauczania poszczególnych przedmiotów¹⁶.

Jeszcze przed wejściem w życie ustawy o kursach powołano w październiku 1865 r. kurs pedagogiczny w Chełmie przeznaczony wyłącznie dla kandydatów wyznania greko-katolickiego. W roku 1866 powstały kursy pedagogiczne dla ludności polskiej w Wymyślinie, Solcu i Siennicy oraz dla ludności litewskiej w Wejwerach i dla niemieckiej (ewangelickiej) w Warszawie. Rok później powołano drugi kurs pedagogiczny dla unitów w Białej Podlaskiej. W latach 1871–1872 utworzono dwa kolejne zakłady kształcenia nauczycieli w Łęczycy i Jędrzejowie. Zgodnie z podpisaną przez cara w styczniu 1866 r. ustawą o kursach placówki miały dysponować własnymi bursami lub internatami¹⁷.

¹⁵ *Ustawa Szkoły Głównej Niemiecko-Ewangelickiej w Warszawie z 5/17 I 1866 r.*, DPKP, t. 64, Warszawa 1866, s. 121, 138, 143, 145, 153; *Ustawa Kursów pedagogicznych dla ludności polskiej w Królestwie Polskim z 5/17 I 1866 r.*, *ibidem*, s. 233–255; *Ustawa Kursów pedagogicznych ruskich dla ludności greko-unickiej w Królestwie Polskim z 5/17 I 1866 r.*, *ibidem*, s. 257–279; *Ustawa Kursów pedagogicznych dla ludności litewskiej w Królestwie Polskim z 5/17 I 1866 r.*, *ibidem*, s. 281–303.

¹⁶ DPKP, t. 64, s. 167, 255, 279, 303.

¹⁷ R. Kucha, *Z dziejów seminariów nauczycielskich w Królestwie Polskim*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Paedagogica et Psychologica” 1989, 22, s. 127–128.

Naukę przedmiotów na kursach pedagogicznych w języku ojczystym, które wprowadziła ustawa o kursach pedagogicznych, władze carskie rychło uznały za szkodliwą z punktu widzenia założeń i celów polityki oświatowej. Kierunek zmian wyznaczył raport ministra oświaty Dymitra Tołstoja sporządzony po wizytacji szkół ONW przeprowadzonej w 1868 r. Minister uznał, że wprowadzenie nauczania języka rosyjskiego w szkołach elementarnych wymaga zapewnienia kadry nauczycielskiej, przygotowanej i wychowanej w rządowych zakładach kształcenia nauczycieli. W jego opinii jedynie kursy pedagogiczne w Białej Podlaskiej i Chełmie spełniały zadanie, do jakiego zostały powołane, gdyż nauka w nich odbywała się w języku rosyjskim, a proces dydaktyczno-wychowawczy był realizowany przez właściwie dobrany personel pedagogiczny. Nauczanie w języku ojczystym uznał za podejście błędne, gdyż prowadzenie zajęć na kursie pedagogicznym w języku niemieckim miało działać na korzyść Prus, nauczanie w języku litewskim uważał za sztuczne podtrzymywanie odrębności narodowej Litwinów, a stosowanie na kursach dla ludności polskiej języka ojczystego miało utrudniać ich absolwentom zdobycie odpowiednich kompetencji do nauczania języka rosyjskiego w szkołach elementarnych. Minister Tołstoj uznał za najlepsze rozwiązanie wprowadzenie nauczania wszystkich przedmiotów na kursach pedagogicznych w języku rosyjskim i ujednoczenie ich programu. Uważał, że język ojczysty wychowanków kursów powinien być używany jedynie pomocniczo do wyjaśnienia kwestii niezrozumiałych podczas prowadzenia nauczania w języku rosyjskim¹⁸. Domagał się również mianowania Rosjan inspektorami i nauczycielami etatowymi na kursach, a jedynie w wyjątkowych przypadkach zatrudniania nauczycieli innej narodowości biegle znających język rosyjski¹⁹.

Wśród pomysłów ministra Tołstoja, które proponował wprowadzić na kursach pedagogicznych, znalazło się także ustanowienie specjalnych stypendiów dla kandydatów rosyjskiego pochodzenia z zachodnich guberni Cesarstwa. Pojawienie się takich stypendystów miało pomóc w szybszym opanowaniu języka rosyjskiego przez wychowanków kursów z Królestwa. Proponował ufundowanie stypendiów dla 10 takich kandydatów przyjętych na każdy z kursów pedagogicznych w Królestwie. Sugerował również zapewnienie wszystkim wychowankom miejsc w bursach i internatach, co miało przyspieszyć opanowanie języka rosyjskiego oraz zwiększyć możliwości nadzoru nad nimi przez personel pedagogiczny²⁰.

¹⁸ *Walka caratu ze szkołą polską w Królestwie Polskim w latach 1831–1870. Materiały źródłowe*, oprac. K. Poznański, Warszawa 1993, s. 284.

¹⁹ R. Kucha, *Oświata*, s. 28–29.

²⁰ *Walka caratu*, s. 284.

Odpowiednie przygotowanie przyszłych nauczycieli pod kątem znajomości języka rosyjskiego oraz ich ukształtowanie pod względem wychowawczym w duchu wierności monarchii rosyjskiej uważał Tołstoj za konieczne. Jego zdaniem jedynie absolwenci kursów pedagogicznych zreorganizowanych w myśl wspomnianych zasad mogli zapewnić właściwą działalność edukacyjną szkół elementarnych. Przygotowani na kursach nauczyciele swoją postawą i pracą pedagogiczną wpływaliby nie tylko na uczniów, ale również otoczenie szkoły, realizując zadania zgodne z interesem państwa rosyjskiego. Staliby się także gwarantem wprowadzenia nauczania w języku rosyjskim na poziomie szkoły elementarnej. Wykorzystanie jako nauczycieli w szkołach elementarnych na terenie Królestwa osób pochodzących z głębi Rosji, i tam wykształconych, było w opinii Tołstoja niemożliwe ze względu na niskie pensje oraz nieufność do przybyszów ze strony włościan. Natomiast miejscowi kandydaci do zawodu nauczycielskiego pochodzący z prostego ludu i wyznający podobną religię, odpowiednio przygotowani pod względem pedagogicznym oraz ukształtowani ideologicznie podczas nauki na kursach, mogli przez swą pracę w szkołach początkowych osiągnąć efekty zgodne z interesami państwa rosyjskiego²¹.

Realizacja zamierzeń, które przedstawił Tołstoj, wymagała zwiększenia liczby placówek kształcenia nauczycieli na potrzeby szkół elementarnych. Dlatego proponował on, by obok siedmiu istniejących kursów pedagogicznych otworzyć dwie następne placówki w dystryktach kaliskiej i kieleckiej. Problem sfinansowania nowych szkół sugerował rozwiązać przez zlikwidowanie progimnazjum na warszawskiej Pradze oraz przekształcenie gimnazjum w Pińczowie, a zaoszczędzone fundusze przeznaczyć na utrzymanie kursów pedagogicznych²².

Postulaty przedstawione przez Tołstoja w jego raporcie z wizytacji szkół ONW w odniesieniu do placówek kształcenia nauczycieli szkół elementarnych zaczęto wkrótce wprowadzać w życie. Podstawowym zadaniem kursów stało się przygotowanie przyszłych nauczycieli do prowadzenia zajęć w języku rosyjskim. Funkcje inspektorów oraz nauczycieli miały być powierzane rodowitym Rosjanom, a w ostateczności osobom władającym biegle językiem rosyjskim. Językiem wykładowym, w którym prowadzono zajęcia w ramach realizowanego programu nauczania, stał się rosyjski. Przestano tym samym uwzględniać narodowościowy charakter kursów pedagogicznych, jaki nadawały im ustawy z 1866 r. Uznano za konieczne uczynienie z kursów pedagogicznych placówek zamkniętych z własnymi bursami. Zamknięty charakter placówek miał

²¹ *Ibidem*, s. 285.

²² *Ibidem*.

ograniczyć ewentualny zły wpływ na wychowanków miejscowej społeczności oraz ułatwić prowadzenie pracy wychowawczej przez personel pedagogiczny. Nacisk na używanie przez wychowanków języka rosyjskiego podczas zajęć w szkole, jak i w bursach, nie tylko w kontaktach z nauczycielami, ale i między sobą, miał przyspieszyć przyswojenie tego języka przez uczniów niebędących Rosjanami. Osiągnięciu szybszych postępów w nauce języka rosyjskiego miało również służyć umieszczenie w każdym seminarium co najmniej 10 alumnów ze starszych klas prawosławnych seminarium duchownych Cesarstwa Rosyjskiego²³.

Po przekształceniu kursów pedagogicznych na seminaria nauczycielskie w 1872 r.²⁴ we wszystkich placówkach wprowadzono nauczanie w języku rosyjskim, utrzymując jednak jako odrębny przedmiot język ojczysty wychowanków. Zmiany w kształceniu nauczycieli szkół elementarnych rozpoczęte po wizytacji Tołstoja zostały utrwalone w wyniku wprowadzenia w 1875 r. przez Ministerstwo Oświaty instrukcji dla seminarium nauczycielskich w Cesarstwie Rosyjskim²⁵. Instrukcja wprowadzała jednolity program nauczania w języku rosyjskim we wszystkich seminarium nauczycielskich, likwidując możliwość prowadzenia nauczania w języku ojczystym. Pozostawiała ona jednak furtkę w postaci możliwości modyfikacji programu na wniosek rady pedagogicznej seminarium za zgodą kuratora okręgu naukowego²⁶.

Opierając się na wytycznych z tej instrukcji na terytorium Królestwa Polskiego w seminarium nauczycielskich dla ludności polskiej ograniczono do minimum godzinowy wymiar nauczania języka polskiego, a w pozostałych jego nauka została zlikwidowana. Wprowadzona w 1875 r. nowa siatka tygodniowa zajęć zwiększała ogólną liczbę godzin zajęć w seminarium. Instrukcja, podobnie jak wcześniejsze ustawy o kursach pedagogicznych w Królestwie Polskim z 1866 r., mocno akcentowała nauczanie języka rosyjskiego oraz religii zgodnie z wyznaniem wychowanków placówek. Dużą wagę przywiązywano również do nauczania historii Rosji i powszechnej oraz geografii. Zwracano także uwagę na praktyczne przygotowanie przyszłych nauczycieli do pracy zawodowej. W instrukcji określono podstawowe założenia programowe, jakie powinny być realizowane podczas nauczania poszczególnych przedmiotów, pozostawiając szczegółowe ich opracowanie i określenie zagadnień realizowanych na

²³ R. Kucha, *Oświata*, s. 76–77.

²⁴ Car zatwierdził zmianę 11/23 XII 1872 r. Vide: *Циркуляр по Варшавскому учебному округу* [dalej: ЦВУО], 1873, nr 1, s. 3.

²⁵ *Журнал Министерства народного просвещения* [dalej: ЖМНП], 1875, Часть CLXXXII, s. 65–104.

²⁶ *Ibidem*, s. 80–86.

zajęciach do decyzji rad pedagogicznych. Rady zostały również zobowiązane do opracowania wykazów literatury obowiązkowej i uzupełniającej wykorzystywanej w nauczaniu²⁷.

Najbardziej uprzywilejowanym przedmiotem nauczonym w seminarium nauczycielskim stał się język rosyjski. Wychowankowie w ramach nauki tego przedmiotu zdobywali podstawowe wiadomości dotyczące gramatyki i teorii literatury rosyjskiej. Instrukcja z 1875 r. zalecała przygotowanie przyszłych nauczycieli tak, by mogli w przyszłości swobodnie prowadzić lekcje w tym języku z uczniami szkół elementarnych. Podczas zajęć języka rosyjskiego miano wykorzystywać również podręczniki dla szkół elementarnych w celu przygotowania metodycznego seminarzystów do realizacji konkretnych jednostek lekcyjnych²⁸. Dopiero po zdobyciu przez seminarzystów umiejętności biegłego posługiwania się językiem rosyjskim w mowie i piśmie przechodzono do kwestii związanych z metodyką jego nauczania w szkole elementarnej²⁹.

Zauważalnym problemem w latach siedemdziesiątych XIX w. była słaba znajomość języka rosyjskiego u kandydatów przyjmowanych do seminariów dla ludności polskiej. Dlatego nauczyciele zwracali baczniejszą uwagę na rozwijanie umiejętności czytania ze zrozumieniem oraz korygowanie błędów językowych uczniów, a szczególnie używania polonizmów podczas wypowiedzi ustnych³⁰. Wprowadzenie obowiązkowego nauczania języka rosyjskiego w szkołach elementarnych na terenie Królestwa Polskiego stopniowo zwiększyło biegłość potencjalnych kandydatów w posługiwaniu się nim. Niemniej kwestia prawidłowej wymowy oraz wzbogacania słownictwa rosyjskiego wychowanków była przedmiotem szczególnej troski personelu pedagogicznego seminariów. Wzrost sprawności seminarzystów w posługiwaniu się językiem rosyjskim pozwolił na wykorzystywanie tekstów literackich w nauczaniu. Przykładowo seminarzysta seminarium w Wymyślinie w latach dziewięćdziesiątych XIX w. miał zapoznać się z wierszami Puszkina i Lermontowa, bajkami Kryłowa, utworami Gogola i innych pisarzy rosyjskich. Podstawą pracy z tekstami literackimi na zajęciach było nie tylko ich głośne czytanie przez seminarzystów, ale i recytowanie fragmentów z pamięci oraz opowiadanie ich zawartości własnymi słowami. Seminarzyści musieli opanować również biegle umiejętność pisania, dlatego dużą wagę przywiązywano

²⁷ *Ibidem*, s. 82–84, 86–90, 94–96, 101–103.

²⁸ *Ibidem*, s. 87–90.

²⁹ *Обзор Плоцкой губернии за 1895 год*, Плоцк 1896, s. 83–84; E. Wieczorek, *Seminarium nauczycielskie w Wymyślinie (1867–1914)*, „Rocznik Mazowiecki” 2003, 15, s. 61.

³⁰ ЦБЮО, 1872, nr 4, s. 193–194.

do wykonywania po rosyjsku prac pisemnych z różnych przedmiotów, a szczególnie dyktand i wypracowań³¹.

Ważnym przedmiotem, na którego nauczanie w seminariach zwrócono uwagę, była religia. W zależności od wyznania seminarzystów miano podczas zajęć szczegółowo omawiać zasady religijne, wykorzystując odpowiedni katechizm. Nauczanie przedmiotu miało rozwijać pobożność seminarzystów oraz kształtować ich moralność³². Nauczanie religii starano się wykorzystać także do poszerzenia umiejętności uczniów w zakresie języka rosyjskiego. Próby przeciwstawiania się nauce religii katolickiej w języku rosyjskim ze strony księży katechetów inspektorzy seminariów traktowali jako przejaw niesubordynacji³³.

Ograniczony wymiar czasu poświęcono nauczaniu języka cerkiewno-słowiańskiego, którego nauka w myśl instrukcji z 1875 r. była obowiązkowa we wszystkich seminariach, chociaż można ją uznać za uzasadnioną jedynie w przypadku wyznawców prawosławia. Na zajęciach uczono jego podstaw w zakresie czytania i pisania, zapoznawano uczniów z formami tego języka, liczeniem oraz tekstami Pisma Świętego. Nauczanie historii skupiało się głównie wokół zagadnień związanych z dziejami Rosji uzupełnianymi o wybrane fakty dotyczące historii powszechnej. Treści związane z historią Polski traktowano marginalnie³⁴. Pedagogika służyła głównie przekazaniu wiedzy dotyczącej najważniejszych zasad dydaktycznych oraz wskazówek metodycznych dotyczących nauczania w szkole elementarnej i wyrobieniu u seminarzystów odpowiednich nawyków przydatnych w przyszłej pracy pedagogicznej. Zajęcia skupiały się na teorii wychowania, etapach oraz uwarunkowaniach rozwoju fizycznego i umysłowego uczniów, kwestiach higieny, organizacji zajęć w szkole z uwzględnieniem przerw służących odpoczynkowi podopiecznych, dbania o sprawność fizyczną uczniów. Następnie przechodzono do zagadnień związanych z dydaktyką ogólną i metodyką nauczania poszczególnych przedmiotów w szkole elementarnej³⁵. Wprowadzona jako obowiązkowy przedmiot w seminarium gimnastyka sprowadzała się głównie do nauki seminarzystów musztry wojskowej³⁶.

W nauczaniu matematyki realizowano program zawierający podstawy arytmetyki i geometrii obejmujący: cztery podstawowe działania

³¹ *Обзор Плоцкой губернии за 1896 год*, Плоцк 1897, s. 75; E. Wiczorek, *op. cit.*, s. 61–62.

³² R. Kucha, *Oświata*, s. 94; ЖМНП, 1875, Часть CLXXXII, s. 86.

³³ J. Zarębski, B. Solarski, *Szkoła powiatowa w Łęczycy*, „Notatki Płockie” 1994, 39, s. 33–41.

³⁴ ЖМНП, 1875, Часть CLXXXII, s. 86–87, 95–96.

³⁵ *Ibidem*, s. 99–101; E. Wiczorek, *op. cit.*, s. 63.

³⁶ K. Elwertowski, *Szkoła i życie*, Warszawa 1962, s. 56.

matematyczne, naukę liczenia w pamięci i z wykorzystaniem liczydeł, działania na ułamkach zwykłych i dziesiętnych, obliczanie powierzchni i objętości. Podczas zajęć z matematyki seminarzysta był bliżej zapoznawany z rosyjskimi miarami długości, wagi, objętości i powierzchni oraz systemem monetarnym. Rosyjskie nazewnictwo miar stosowano przy rozwiązywaniu zadań matematycznych w czasie lekcji³⁷. Po zmianach programowych wprowadzonych w 1875 r. matematykę podzielono na dwa odrębne przedmioty – arytmetykę i geometrię. Oba przedmioty miały łącznie 14 godzin lekcyjnych tygodniowo we wszystkich klasach, czyli więcej niż wcześniej matematyka. Nauczanie arytmetyki i geometrii starano się wiązać z nabyciem praktycznych umiejętności wykorzystania wzorów matematycznych do obliczania powierzchni i objętości³⁸.

Zajęcia z muzyki i śpiewu obejmowały naukę pieśni religijnych śpiewanych w kościele lub cerkwi, rosyjskich pieśni ludowych, zapoznanie uczniów z zapisem nutowym oraz rozwijanie umiejętności praktycznego posługiwania się nim. Seminarzystów uczęszczających do klasy III uczono dyrygentury, którą ćwiczyli podczas zajęć praktycznych w szkole wzorowej, kierując chórem uczniowskim³⁹. Elementem mającym sprzyjać kształceniu muzycznemu była pozalekcyjna działalność chóru i orkiestry złożonych z seminarzystów⁴⁰, które działały praktycznie we wszystkich tego typu placówkach na terenie Królestwa⁴¹.

Instrukcja dla seminariów z 1875 r. nie przewidywała nauczania języka ojczystego dla seminarzystów. Uznano jednak, że należy go w ograniczonej liczbie godzin lekcyjnych wprowadzić do seminariów nauczycielskich dla ludności polskiej. Lekcje z języka polskiego wykorzystywano głównie do tłumaczenia tekstów polskich na rosyjski i rozwijania umiejętności wysławiania się w języku rosyjskim. Efektywność nauczania języka polskiego była niska ze względu na powierzanie tego przedmiotu osobom nieprzygotowanym, ale cieszącym się zaufaniem zwierzchników⁴². Uznanie języka polskiego za przedmiot obowiązkowy

³⁷ ЦБЮО, 1872, nr 4, s. 208–209; E. Wieczorek, *op. cit.*, s. 62.

³⁸ ЖМНП, 1875, Часть CLXXXII, s. 90–92.

³⁹ *Ibidem*, s. 97–98.

⁴⁰ K. Elwertowski, *op. cit.*, s. 55; E. Wieczorek, *op. cit.*, s. 63.

⁴¹ W seminarium chełmskim orkiestra w 1912 r. składała się z 19 wychowanków, a w chórze cerkiewnym uczestniczyli wszyscy wychowankowie. Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Dyrekcje Szkolne: Chełmska, Lubelska, Siedlecka [dalej: DS], Dyrekcja Szkolna Chełmska – akta ogólne [dalej: ChDS], sygn. 24, k. 46.

⁴² A. Artymiak, *Dzieje seminarium nauczycielskiego w Jędrzejowie*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności” 1951, 52, 5, s. 380; K. Elwertowski, *op. cit.*, s. 55; A. Sokół, *Z dziejów seminarium nauczycielskiego w Jędrzejowie w latach 1872–1936*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1974, 17, s. 533; R. Wroczyński, *Kursy pedagogiczne i seminarium nauczycielskie*

w seminariach nauczycielskich dla ludności polskiej nastąpiło po rewolucji 1905 r. Jednak na jego naukę przeznaczono jedynie pięć godzin tygodniowo we wszystkich klasach⁴³. Dopiero po 1905 r. częściej powierzano je nauczycielom dbającym o przekazanie podstaw polskiej ortografii i gramatyki oraz w ograniczonym zakresie historii Polski⁴⁴.

Programy kształcenia zarówno na kursach pedagogicznych, jak i w seminariach nauczycielskich przewidywały prowadzenie zajęć z ogrodnictwa i sadownictwa. Zajęcia z tych przedmiotów miały głównie charakter praktyczny i były prowadzone przez zatrudnionego w seminarium ogrodnika. Seminarzyści wykonywali jego polecenia pod nadzorem inspektora lub nauczyciela uczącego przyrody. Nauczyciel uzupełniał w trakcie zajęć praktycznych w ogrodzie wiedzę uczniów o elementy teorii związane z nauką ogrodnictwa i sadownictwa. W niektórych seminariach wprowadzano także naukę pszczelarstwa⁴⁵. Natomiast na wniosek rad pedagogicznych w seminariach nauczycielskich w Białej Podlaskiej, Jędrzejowie i Łęczycy wprowadzono jako dodatkowy przedmiot prace ręczne⁴⁶.

Fiaskiem zakończyły się natomiast prace nad przekształceniem seminariów nauczycielskich w Królestwie z trzyklasowych na czteroklasowe. Propozycje wydłużenia czasu kształcenia kandydatów na nauczycieli z trzech do czterech lat poprzez wprowadzenie klasy czwartej były oparte na rozwiązaniach zastosowanych w Rosji. Pomysł przeniesienia tego rozwiązania do Królestwa pojawił się po 1905 r. i spotkał z zainteresowaniem ze strony rad pedagogicznych seminariów nauczycielskich m.in. w Chełmie oraz Jędrzejowie. W placówkach tych podjęto prace nad ewentualnym przekształceniem seminariów na czteroklasowe, jednak po 1907 r. z projektów tych zrezygnowano⁴⁷.

Kursy pedagogiczne, a potem seminaria nauczycielskie utrzymywano głównie z dotacji ze Skarbu Państwa. Wzrost kwot przeznaczonych na ich utrzymanie był powolny, jednak po roku 1910 były one prawie dwukrotnie wyższe niż w początkach lat siedemdziesiątych. Porównanie kosztów ponoszonych na utrzymanie seminariów nauczycielskich w Królestwie Polskim i w pozostałej części Cesarstwa pozwala dostrzec pewne

w *Siennicy (1867–1936)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1981, 24, s. 394, 413; E. Wiczorek, *op. cit.*, s. 63.

⁴³ S. Jagodziński, *Rewolucyjne lata 1905–1906*, w: *W służbie wsi i kraju*, red. B. Gass et al., Warszawa 1966, s. 152–153; R. Wroczyński, *Kursy*, s. 413.

⁴⁴ J. Zarębski, B. Solarzski, *op. cit.*, s. 35–36.

⁴⁵ E. Wiczorek, *op. cit.*, s. 63; APL, DS, ChDS, sygn. 24, k. 46.

⁴⁶ R. Kucha, *Oświata*, s. 95–96, 200.

⁴⁷ APL, DS, ChDS, sygn. 24, k. 37, 40–45; sygn. 49, k. 43–44, 90–94; A. Artymiak, *op. cit.*, s. 383.

różnice. O ile początkowo kwoty przeznaczone na działalność tego typu placówek były podobne, to z upływem lat widoczne stawało się lepsze uposażenie seminariów nauczycielskich w głębi Rosji. Częściowo wynikało to z faktu, iż seminaria nauczycielskie w Królestwie były przez cały okres swojego istnienia placówkami małymi – do seminarium nauczycielskiego w Królestwie rzadko uczęszczało więcej niż 90 wychowanków, podczas gdy w niektórych seminariach na terenach Rosji uczyło się ich dwu-, trzykrotnie więcej. Dodatkowo seminaria nauczycielskie w głębi Rosji obok pieniędzy ze Skarbu Państwa otrzymywały dotacje od ziemstw i samorządów miejskich oraz pobierały opłaty od wychowanków⁴⁸.

Umieszczenie seminariów w małych miejscowościach takich jak Jędrzejów, Łęczycza, Siennica, Solec, Wejwery czy Wymyślin wynikało częściowo z możliwości szybkiego pozyskania budynków na ich potrzeby. Seminaria w Chełmie, Białej, Siennicy, Wymyślinie, Solcu, Jędrzejowie ulokowano w budynkach poklasztornych skonfiskowanych zakonowi w ramach represji po powstaniu styczniowym⁴⁹. Seminarium nauczycielskie w Łęczycy natomiast umieszczono w dawnym budynku szkoły powiatowej⁵⁰. Zaletą tego rozwiązania były niewątpliwie niższe koszty tworzenia szkół oraz możliwość stworzenia przy seminariach ogrodów do praktycznej nauki ogrodnictwa. Z punktu widzenia władz oświatowych lokowanie seminariów w mniejszych miejscowościach ograniczało również możliwość wpływu na seminarzystów przedstawicieli polskich elit umysłowych. Z drugiej strony ułatwiało dostęp do nich kandydatom pochodzenia chłopskiego, których uważano za bardziej predysponowanych do pracy w szkole wiejskiej. Ponadto rosyjskie władze oświatowe uważały, że dla kandydatów pochodzenia włościańskiego posada nauczycielska będzie traktowana jako awans społeczny⁵¹.

Władze Okręgu Naukowego Warszawskiego starając się zwiększyć zainteresowanie kształceniem w seminariach, rozwinęły system zachęt do podejmowania w nich nauki. Zapewniono uczniom bezpłatną naukę, darmowe zakwaterowanie, podręczniki i przybory szkolne. Stworzony

⁴⁸ D. Szewczuk, *Seminaria nauczycielskie w Królestwie Polskim (1866–1915)*, Lublin 2015, s. 97–100.

⁴⁹ R. Kucha, *Z dziejów*, s. 138–140; R. Kucha, M. Ziółkowska, *Z dziejów szkół średnich w Chełmie 1864–1915*, „Rocznik Chełmski” 1995, 1, s. 146; A. Sokół, *op. cit.*, s. 531; J. Kudirka, *Veiverių mokytojų seminarija (1866–1918)*, Vilnius 1970, s. 12, 24–25; E. Wieczorek, *op. cit.*, s. 57–59; S. Jagodziński, *Działalność seminarium nauczycielskiego w Siennicy w latach 1867–1905*, w: *W służbie wsi i kraju*, red. B. Gass et al., Warszawa 1966, s. 85–86; Archiwum Państwowe w Radomiu [dalej: APR], Radomska Dyrekcja Szkolna [dalej: RDS], specjalia akta szkół, sygn. 425, k. 3, 15–18.

⁵⁰ J. Zarębski, B. Solarzski, *op. cit.*, s. 34.

⁵¹ S. Jagodziński, *Działalność*, s. 79–80.

system stypendialny umożliwiał otrzymywanie przez najuboższych i najzdolniejszych uczniów stypendium rządowego. Kandydatów do stypendium typowała rada pedagogiczna, której decyzję po akceptacji naczelnika dyrekcji przedstawiano do zatwierdzenia kuratorowi ONW⁵². Przyznawano również stypendia ufundowane przez osoby prywatne, instytucje lub stowarzyszenia⁵³. Z pomocy w formie stypendiów korzystała znacząca część uczniów kursów pedagogicznych⁵⁴.

Placówki kształcenia nauczycieli elementarnych, by spełnić pokładane w nich przez władze nadzieje, wymagały doboru personelu pedagogicznego potrafiącego kierować procesem wychowania podopiecznych w duchu wierności dynastii Romanowów i państwu rosyjskiemu. Dlatego już w momencie ich tworzenia większość personelu pedagogicznego stanowili sprowadzeni z głębi Rosji nauczyciele o odpowiedniej postawie wobec władzy oraz doświadczeniu pedagogicznym. Elementem zachęcającym do przenoszenia się na stanowiska nauczycielskie w Królestwie były dodatki do pensji oraz przywileje identyczne jak te przyznawane urzędnikom rosyjskim sprowadzanym do pracy w administracji⁵⁵.

Obowiązywała zasada, by inspektorami oraz nauczycielami etatowymi uczącymi języka rosyjskiego, historii Rosji i powszechnej oraz geografii mianować Rosjan wyznania prawosławnego. Była ona ściśle przestrzegana w seminariach w Białej i Chełmie, gdzie od czasu kasaty unii pracowali praktycznie sami prawosławni (wcześniej wśród personelu były osoby wyznania greko-unickiego). W pozostałych seminariach jedynie w momencie organizowania kursów pedagogicznych osoby wyznania prawosławnego nie stanowiły większości nauczycieli, jednak po roku 1875 stanowią oni grupę dominującą wśród personelu. Z możliwości zatrudniania osób innego wyznania niż prawosławne korzystano głównie w przypadku drugiego nauczyciela etatowego uczącego m.in. matematyki i przyrody. Warunkiem uzyskania możliwości zatrudniania przez osoby innych wyznań była bardzo dobra znajomość języka rosyjskiego, posiadanie odpowiedniego wykształcenia oraz doświadczenia zawodowego⁵⁶.

Interesującą grupę wśród nauczycieli seminarium stanowiły osoby uczące muzyki, kaligrafii, języka polskiego oraz duchowni pracujący

⁵² DPKP, t. 64, s. 143–145, 241–243, 265, 269, 289–291; LI BYO, 1871, nr 6, s. 248; 1877, nr 4, s. 78–79.

⁵³ LI BYO, 1880, nr 9, s. 253; 1882, nr 3, s. 58; 1883, nr 2, s. 157–158; 1899, nr 8, s. 179; 1901, nr 6/7, s. 203.

⁵⁴ R. Kucha, *Oświata*, s. 88–89; E. Wieczorek, *op. cit.*, s. 79.

⁵⁵ R. Kucha, *Oświata*, s. 81–82.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 83–85.

w charakterze katechetów. Do grona pedagogicznego należy też zaliczyć nauczycieli szkół wzorowych funkcjonujących przy seminariach. Wśród wymienionych wyżej nauczycieli najczęściej można było spotkać osoby innej narodowości niż rosyjska⁵⁷. Nieznaczne zwiększenie ich liczby nastąpiło przed wybuchem I wojny światowej w seminariach dla ludności katolickiej i ewangelickiej. Dominacja personelu nauczycielskiego złożonego głównie z Rosjan pochodzących z głębi Cesarstwa jest doskonale widoczna chociażby na przykładzie seminarium nauczycielskiego w Siennicy. Przez 50 lat jego funkcjonowania było w nim zatrudnionych zaledwie 5 nauczycieli polskiego pochodzenia⁵⁸.

Kadrę pedagogiczną placówek kształcenia nauczycieli elementarnych w latach 1866–1914 stanowili w większości nauczyciele będący absolwentami uczelni wyższych i szkół z głębi Cesarstwa Rosyjskiego. Najliczniej wśród nauczycieli seminariów reprezentowani byli wychowankowie instytutów nauczycielskich, absolwenci uniwersytetów oraz konserwatoriów muzycznych w Petersburgu i Kijowie. Drugą liczną grupę stanowiły osoby, które wcześniej ukończyły seminarium nauczycielskie. Pozostali nauczyciele byli absolwentami akademii duchownych, prawosławnych seminariów duchownych, szkół technicznych, gimnazjów i szkół powiatowych. Spośród absolwentów szkół wyższych, akademii i seminariów duchownych, szkół średnich i instytutów nauczycielskich rekrutowali się inspektorzy oraz nauczyciele etatowi, którzy ukończyli w większości wspomniane placówki w głębi Rosji. Całkiem sporą grupę stanowili również absolwenci seminarium nauczycielskiego, przy czym pracowali oni najczęściej jako nauczyciele szkół wzorowych, zajmowali się nauczaniem religii katolickiej lub ewangelickiej, kaligrafii, rysunków, kreślarstwa, muzyki i śpiewu. Wychowankowie szkół wyższych i średnich oraz seminariów nauczycielskich z terenu Królestwa Polskiego byli zatrudniani głównie w seminariach dla ludności polskiej⁵⁹.

Najważniejszą funkcję na kursach pedagogicznych, a następnie w seminariach nauczycielskich pełnili inspektorzy odpowiadający za całość pracy dydaktyczno-wychowawczej szkoły, realizację programu nauczania i jego efekty oraz dobór odpowiedniej literatury do biblioteki seminaryjnej. Sprawowali oni nadzór nad wychowankami zarówno podczas ich pobytu w szkole, jak też mogli ingerować w życie codzienne seminarzystów przebywających w bursie lub mieszkających na stacjach

⁵⁷ S. Jagodziński, *Działalność*, s. 103–104; idem, *Po 1906 roku*, w: *W służbie wsi i kraju*, red. B. Gass et al., Warszawa 1966, s. 165; *Wspomnienia. Jan Cudny*, w: *ibidem*, s. 297; A. Sokół, *op. cit.*, s. 541; R. Wroczyński, *Kursy*, s. 412.

⁵⁸ B. Gass, *Oświata ludowa na wsi mazowieckiej w organizacji rządowej*, w: *W służbie*, s. 58.

⁵⁹ R. Kucha, *Oświata*, s. 84–85.

uczniowskich. Podlegał im personel nauczycielski seminarium, który mieli obowiązek oceniać pod kątem działalności pedagogicznej oraz wobec którego mogli podejmować decyzje dyscyplinarne, a nawet ingerować w życie prywatne nauczyciela, jeśli uznali, że jego sposób prowadzenia się źle wpływa na wychowanków⁶⁰. Dbali również o awanse podległego im personelu nauczycielskiego na wyższe kategorie urzędnicze, przyznawanie nauczycielom dodatków za wysługę lat czy zapomóg na kształcenie dzieci w szkołach⁶¹.

Na stanowiska inspektorów władze oświatowe wybierały nauczycieli wyróżniających się w dotychczasowej pracy zawodowej, mających wieloletnie doświadczenie w pracy pedagogicznej, najlepiej w placówkach zajmujących się kształceniem nauczycieli. Władze oświatowe na ogół bardzo pozytywnie oceniały dokonania organizacyjne, wychowawcze i pedagogiczne inspektorów, o czym świadczą przyznawane im pochwały, nagrody pieniężne, ordery i odznaczenia oraz wyższe rangi urzędnicze⁶². Wśród inspektorów seminariów większość stanowili wychowankowie prawosławnych akademii duchownych i absolwenci uniwersytetów, natomiast do wyjątków należało uzyskanie tego stanowiska przez nauczyciela będącego absolwentem seminarium nauczycielskiego. Podejście inspektorów do swoich wychowanków, szczególnie w seminariach nauczycielskich dla ludności polskiej, było zróżnicowane. Większość z nich skupiała się jednak na realizacji wytycznych władz oświatowych odnośnie do działalności edukacyjnej i wychowawczej w duchu rusyfikacyjnym. Jeśli zwierzchnicy uznali, że inspektor nie wywiązuje się właściwie z tego zadania lub jest zbyt przyjaźnie nastawiony do polskich wychowanków, był on szybko przenoszony do innej placówki oświatowej⁶³.

W seminariach nauczycielskich panowała surowa dyscyplina, a rytm dnia wyznaczał szkolny dzwonek. Wychowanek seminarium w Wymyślinie B. Małanowski tak opisuje powszedni dzień seminarzysty:

Od świtu do późnej nocy w gmachach seminaryjnych rozlegał się dzwonek: wstawanie, modlitwa, posiłek, nauka, przechadzka – aż do udania się na spoczynek wszystko to odbywało się na komendę

⁶⁰ *Ustawy o kursach nauczycielskich*, DPKP, t. 64, s. 133, 167, 187, 236, 255, 239, 279, 303; *Инструкция для учительских семинарий 4 VII 1875*, ЖМНП, 1875, Часть CLXXXII, s. 65–68.

⁶¹ APL, Dyrekcje Szkolne (dalej DS) akta szkół, sygn. 117, k. 63, 66, 71–73. Podobne materiały dotyczące nie tylko nauczycieli seminarium, ale również szkół średnich w Białej i Siedlcach znajdują się w: APL, DS, akta szkół, sygn. 116, cała księga.

⁶² R. Kucha, *Oświata*, s. 83.

⁶³ S. Jagodziński, *Po 1906 roku*, s. 159–164; K. Elwertowski, *op. cit.*, s. 53; E. Wieczorek, *op. cit.*, s. 72–73.

dzwonka. Wychowawcy byli tak wytresowani, że na jego odgłos natychmiast zrywali się z miejsc. A niechby się, który spóźnił, to zaraz surowa kara: koza, pozbawienie drugiego dania lub co najmniej zapisanie do dziennika celem obniżenia stopnia ze sprawowania⁶⁴.

Nad przestrzeganiem regulaminu szkolnego czuwali nauczyciele pełniący dyżury w budynku szkoły i internacie. Dyżurujący nauczyciele zwracali uwagę na zachowanie uczniów nie tylko podczas zajęć szkolnych, ale i po nich. Pilnowali uczniów podczas codziennego obowiązkowego spaceru, by chronić ich przed złym wpływem otoczenia i jedynie w wyjątkowych przypadkach uczniom zezwalano na opuszczenie terenu szkoły bez opieki nauczyciela. Kontrolę nad uczniami przebywającymi poza terenem szkoły w pewnym stopniu ułatwiał mundur szkolny noszony przez seminarzystów, który wyróżniał ich na tle pozostałej ludności, szczególnie w mniejszych miejscowościach⁶⁵.

Wykroczenia seminarzystów nauczyciele zapisywali w specjalnie do tego celu założonym dzienniku wraz z adnotacją o rodzaju wymierzonej kary. Najczęściej zauważane uchybienia polegały na: naruszaniu ciszy nocnej, porządku podczas przerw i wieczornych zajęć w internacie, spóźnianiu się na posiłek, niewykonaniu pracy domowej, braku przyborów szkolnych. W zależności od rodzaju przewinienia stosowano: karcer, dodatkową pracę, upomnienie, nagane, pouczenie, obniżenie stopnia ze sprawowania, powiadomienie rodziców⁶⁶.

Traktowanie języka polskiego doskonale widać w seminariach dla ludności polskiej, gdzie zabraniano rozmawiania po polsku i nawet modlitwę przed rozpoczęciem zajęć oraz po ich zakończeniu wychowankowie odmawiali w języku rosyjskim. Za łamanie zakazu używania języka polskiego wychowankom groziły różnorodne kary⁶⁷, m.in. zamknięcie w szkolnej „kozie” lub nagana⁶⁸. Kary za mówienie po polsku w postaci nagany czy aresztu nie były dla uczniów najgroźniejsze. Wpływały one jednak na ocenę ze sprawowania, której obniżenie mogło w efekcie doprowadzić do usunięcia ze szkoły. Dotyczyło to uczniów kilkakrotnie przyłapanych na używaniu języka polskiego oraz takich,

⁶⁴ B. Malanowski, *Wspomnienia wiejskiego pedagoga*, Warszawa 1930, s. 14.

⁶⁵ *Nauczyciele ludowi w Królestwie*, „Przegląd Wszechpolski” 1900, 6, 10, s. 591–592.

⁶⁶ *Обзор Плоцкой губернии за 1884 год*, Плоцк 1885, s. 88; *Обзор Плоцкой губернии за 1885 год*, Плоцк 1886, s. 95; *Обзор Плоцкой губернии за 1887 год*, Плоцк 1888, s. 85; *Обзор Плоцкой губернии за 1895 год*, s. 84; *Обзор Плоцкой губернии за 1896 год*, s. 77; *Обзор Плоцкой губернии за 1900 год*, Плоцк 1901, s. 77; E. Wieczorek, *op. cit.*, s. 67.

⁶⁷ B. Malanowski, *op. cit.*, s. 9–11

⁶⁸ B. Gass, *op. cit.*, s. 58.

których nauczyciele określali jako nieprawomyślnych i wywierających zły wpływ na kolegów⁶⁹.

Jeszcze większą uwagę personel nauczycielski zwracał na zwalczanie czytania przez seminarzystów polskich książek, gazet czy broszur. Pod pozorem sprawdzania porządków nauczyciele przeprowadzali rewizje w klasach, salach internatu oraz na stancjach. Przyłapanych na posiadaniu nielegalnej polskiej literatury uczniów czekały kary, z których najłżejszą była konfiskata książki i obniżenie oceny ze sprawowania. Znacznie poważniej kończyło się przyłapanie z książką, której zawartość uznano za nieprawomyślną i niebezpieczną dla umysłu młodego człowieka, co mogło się skończyć nie tylko odebraniem stypendium, ale nawet wydaleniem ze szkoły z tzw. wilczym biletem⁷⁰.

Wychowanków seminarium starano się zapoznawać z kulturą rosyjską również poza procesem nauczania. Służyły temu organizowane wieczorki literackie, podczas których wspólnie czytano dzieła literatury rosyjskiej. Oprócz tego organizowano wieczorki literacko-muzyczne przy okazji różnego rodzaju świąt i uroczystości państwowych lub na cześć monarchii. W ich trakcie wychowankowie recytowali odpowiednio dobrane wiersze i fragmenty literatury pięknej, chór wykonywał pieśni, a orkiestra szkolna utwory muzyczne⁷¹. Uroczystości obchodzono tzw. dni galowe związane ze świętami państwowymi, które rozpoczynały nabożeństwa, podczas których modlono się za pomyślność cara i jego rodziny, odbywała się akademie z okolicznościowym przemówieniem inspektora i rosyjskimi pieśniami patriotycznymi, recytacją utworów poetów i pisarzy rosyjskich oraz odśpiewaniem hymnu „Boże, cara chrań!”⁷². W latach 1905–1907 seminarzyści podejmowali działania polegające na zakłócaniu, a nawet bojkotowaniu tego typu przedsięwzięć⁷³.

Elementem działalności dydaktyczno-wychowawczej seminariów były także wycieczki organizowane dla wychowanków. Pełniły one nie tylko funkcję dydaktyczną, ale również służyły organizowaniu czasu wolnego wychowankom tak, by byli jak najdłużej pod kontrolą nauczycieli⁷⁴. Działalność edukacyjną i wychowawczą placówek kształcenia nauczycieli wspomagały biblioteki utworzone przy seminariach.

⁶⁹ S. Jagodziński, *Działalność*, s. 95; *Wspomnienia. Bronisław Chróścicki*, w: *W służbie*, s. 292–293.

⁷⁰ S. Jagodziński, *Działalność*, s. 95–96.

⁷¹ *Обзор Плоцкой губернии за 1875 год*, Плоцк 1876, s. 101; *Обзор Плоцкой губернии за 1895 год*, s. 87; *Обзор Плоцкой губернии за 1896 год*, s. 79; E. Wiczorek, *op. cit.*, s. 69.

⁷² K. Elwertowski, *op. cit.*, s. 65; R. Wroczyński, *Kursy*, s. 391–392.

⁷³ A. Sokół, *op. cit.*, s. 541–542; R. Wroczyński, *Kursy*, s. 414.

⁷⁴ D. Szewczuk, *Seminaria*, s. 205.

Znajdujące się w nich podręczniki, książki oraz czasopisma, z których zalecano korzystać seminarzystom, miały pomóc w kształtowaniu odpowiednich postaw i poglądów⁷⁵.

Rządowe placówki kształcenia nauczycieli podlegały ścisłemu nadzorowi ze strony naczelników dyrekcji naukowych, któremu inspektor seminarium przedstawiał sprawozdania z działalności szkoły, listy absolwentów, dane statystyczne dotyczące wyznania i pochodzenia społecznego wychowanków⁷⁶. Zatwierdzenia ze strony naczelnika wymagały decyzje dotyczące zmian w programie nauczania seminariów, planów zajęć, personalnej obsady przedmiotów nauczania, terminów egzaminów⁷⁷ oraz sprawy związane z wychowaniem. Inspektor informował również naczelnika dyrekcji o liczbie opuszczonych przez nauczycieli zajęć⁷⁸. Akceptacji naczelnika dyrekcji wymagały wnioski inspektora o zapomogi i nagrody dla zasłużonych nauczycieli. Za pośrednictwem naczelnika inspektor składał wnioski w sprawach związanych z dodatkowym finansowaniem działalności seminarium, rozbudową placówki czy proponowanymi zmianami w programie nauczania. Naczelnicy dyrekcji brali udział w posiedzeniach rad pedagogicznych seminarium. Podczas wizytacji formułowali zalecenia dotyczące prowadzenia działalności pedagogicznej, wychowawczej oraz poprawy warunków materialnych⁷⁹. Seminaria nauczycielskie były również często odwiedzane przez kuratorów okręgu oraz miejscowych gubernatorów, a w przypadku seminariów nauczycielskich w Białej i Chełmie również przez biskupów prawosławnych. Wizytacji niektórych placówek dokonali też ministrowie oświaty: Tołstoj w 1868 r. oraz Lew Kasso przed wybuchem I wojny światowej⁸⁰.

Przed wybuchem I wojny światowej rosyjskie władze oświatowe podjęły działania zmierzające do wprowadzenia powszechnego nauczania na poziomie szkoły elementarnej na terenie Królestwa, co wymagało zwiększenia liczby placówek kształcenia nauczycieli. Planowano utworzyć

⁷⁵ R. Kucha, *Oświata*, s. 80; E. Wieczorek, *op. cit.*, s. 64.

⁷⁶ Przykłady list absolwentów i danych statystycznych dotyczących wychowanków seminarium nauczycielskiego znajdują się m.in. w: APR, RDS, specjalia akta szkół, sygn. 421; sygn. 426 I; sygn. 426 II; sygn. 426 III.

⁷⁷ Wnioski składane w tych sprawach znajdują się m.in. w: APR, RDS, generalia, sygn. 342, 343; Archiwum Państwowe w Kielcach, Kielecka Dyrekcja Szkolna, sygn. 230.

⁷⁸ Informacje dotyczące lat 1886–1900 publikowano jako załączniki do cyrkularza ONW. Patrz: *LIŃVO*, 1886, nr 2; 1887, nr 5; 1888, nr 10; 1889 nr 3 i 10; 1890, nr 3 i 9; 1891, nr 4; 1892, nr 11; 1893, nr 8/9; 1894, nr 4 i 11; 1895 nr 7/8 i 12; 1896, nr 2; 1897, nr 5 i 12; 1898, nr 4 i 10; 1900, nr 5.

⁷⁹ E. Wieczorek, *op. cit.*, s. 75–76; D. Szewczuk, *Chełmska*, s. 193–194.

⁸⁰ E. Wieczorek, *op. cit.*, s. 76; R. Kucha, *Oświata*, s. 28–29; *Walka caratu*, s. 284, 302–305; B. Gass, *op. cit.*, s. 58; D. Szewczuk, *Chełmska*, s. 199.

nowe seminaria nauczycielskie w Szczepieszynie⁸¹, Pińczowie, Łomży⁸², Łodzi⁸³, Krasnymstawie oraz Instytut Nauczycielski w Siedlcach⁸⁴. Najbardziej zawansowane były prace organizacyjne nad otwarciem seminarium w Łomży⁸⁵ oraz Instytutu Nauczycielskiego w Siedlcach⁸⁶.

Kres działalności rosyjskich seminariów nauczycielskich na terenie Królestwa Polskiego położył niekorzystny dla Rosji przebieg działań zbrojnych w okresie I wojny światowej. Seminarium z Jędrzejowa ewakuowano najpierw do Mohylowa, a we wrześniu 1915 r. do Kołomy pod Moskwą⁸⁷. Seminarium w Łęczycy w związku z działaniami wojennymi zostało ewakuowane latem 1914 r. do Warszawy, a następnie do Moskwy, gdzie funkcjonowało do 1917 r.⁸⁸ Nauczycieli i uczniów rosyjskiego pochodzenia z seminarium w Siennicy ewakuowano latem 1915 r., najpierw do Łukowa, a potem w głąb Rosji⁸⁹. Seminarium nauczycielskie w Białej Podlaskiej przeniesiono do miasta Pryłuki (Priłuki) w guberni połtawskiej⁹⁰. Personel pedagogiczny i uczniowie seminarium nauczycielskiego w Chełmie wyjechali najpierw do Kijowa, a następnie do Suraża⁹¹. Seminarium w Wejwerach ewakuowano najpierw do Wilna, następnie do miejscowości Wielkie Soroczynice w guberni połtawskiej, a w 1917 r. do miejscowości Rjasne w pobliżu miasta Achtyrka (Ochtyrka) w guberni charkowskiej⁹².

Początek działalności seminariów nauczycielskich na terenie Królestwa Polskiego stanowią lata 1865–1866, kiedy to władze rosyjskie powołały do życia pierwsze kursy pedagogiczne. Dokonaną przez władze rosyjskie w 1872 r. zmianę nazwy kursów pedagogicznych na seminaria nauczycielskie można wiązać z unifikacją systemu szkolnego Królestwa z resztą Cesarstwa Rosyjskiego. Natomiast za datę końcową ich

⁸¹ APL, DS, ChDS, sygn. 230, k. 428.

⁸² W. Wakar, *Oświata publiczna w Królestwie Polskim 1905–1915*, Warszawa 1915, s. 159.

⁸³ E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne w Łodzi w latach 1808–1914*, Łódź 1966, s. 146.

⁸⁴ R. Kucha, *Oświata*, s. 107.

⁸⁵ E. Wieczorek, *op. cit.*, s. 73.

⁸⁶ APL, DS, Akta dotyczące szkół, sygn. 4533, k. 2, 5–7, 12–13, 18–19, 32, 47–48; *Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения на 1915 год*, Петроград 1915, s. 699.

⁸⁷ E. Gugulski, *Dzieje seminarium nauczycielskiego do I wojny światowej*, w: *Stulecie Zakładu Kształcenia Nauczycieli w Jędrzejowie 1872–1982*, Jędrzejów 1972, s. 17; A. Sokół, *op. cit.*, s. 543.

⁸⁸ J. Zarębski, B. Solarski, *op. cit.*, s. 36.

⁸⁹ S. Jagodziński, *Po 1906 roku*, s. 165–166.

⁹⁰ APL, DS, Akta dotyczące szkół, sygn. 116, k. 5, 19.

⁹¹ APL, DS, Akta dotyczące szkół, sygn. 477, k. 340–356.

⁹² J. Kudirka, *op. cit.*, s. 15.

funkcjonowania należy przyjąć przełom 1917/1918 r., kiedy to w wyniku wydarzeń rewolucyjnych nastąpiła likwidacja ewakuowanych z terenów Królestwa Polskiego placówek oświatowych. Przyjęty przez władze rosyjskie podział kursów oraz seminariów nauczycielskich pod względem narodowym i wyznaniowym był zgodny z rozwiązaniami przyjętymi w stosunku do zasad organizacji szkolnictwa elementarnego w Królestwie. Większość kandydatów przyjmowanych do seminariów wywodziła się ze stanu włościańskiego i pochodziła z terenów Królestwa, jednak by zwiększyć skuteczność wychowania w duchu rosyjskim, chętnie otwierano też ich podwoje przed osobami pochodzącymi z głębi Rosji.

Działalność edukacyjna i wychowawcza seminariów nauczycielskich znajdowała się pod szczególnym nadzorem władz zwierzchnich. Wynikało to z zadań, jakie postawiono seminariom w ich pracy dydaktycznej i wychowawczej. Najważniejszym z nich było ukształtowanie osobowości przyszłych nauczycieli szkół elementarnych w duchu wierności monarsze i imperium rosyjskiemu. Odpowiednia formacja światopoglądowa miała ułatwić wykorzystanie przyszłych nauczycieli jako posłusznego narzędzia służącego realizacji określonej przez władze rosyjskie polityki na polu szkolnictwa elementarnego. Sposób wychowania i przygotowania do zawodu przyszłych nauczycieli miał gwarantować, że w środowiskach, gdzie będą pracować, staną się nośnikami rosyjskiej kultury, a swoją działalnością pedagogiczną prowadzoną w szkołach elementarnych przyczynią się do rusyfikacji miejscowego społeczeństwa. W realizowanym programie nauczania położono szczególny nacisk na przygotowanie absolwentów pod kątem posługiwania się językiem rosyjskim. Umiejętności te miały im się przydać w przyszłej pracy pedagogicznej podczas nauczania języka rosyjskiego jako przedmiotu szkolnego.

Dobór przez rosyjskie władze oświatowe personelu pedagogicznego seminariów nauczycielskich mającego kształcić i wychowywać przyszłych nauczycieli szkół elementarnych nie był z powyższych powodów przypadkowy. Zarówno stanowiska inspektorów stojących na czele seminariów, nauczycieli etatowych, jak również nauczycieli śpiewu, kaligrafii, szkoły wzorowej oraz katechetów powierzano osobom mającym zaufanie władz oświatowych i doświadczenie w pracy pedagogicznej. Jednym z najważniejszych kryteriów obsadzania stanowiska inspektora była wyznawana przez niego wiara oraz pochodzenie narodowościowe. Kierownikami rządowych placówek kształcenia nauczycieli mianowano Rosjan wyznania prawosławnego, często pochodzących z terenów Rosji centralnej. Podobną zasadę stosowano przy mianowaniu personelu pedagogicznego w postaci nauczycieli etatowych seminariów, wśród których dominowali Rosjanie. Jedynie w przypadku nauczycieli muzyki, kaligrafii

czy szkół wzorowych przy seminariach sięgano częściej po osoby innych wyznań i narodowości, o ile ich postawa gwarantowała wykonywanie poleceń władz zwierzchnich.

Osiągnięte dzięki działalności kursów, a następnie seminariów nauczycielskich wyniki kształcenia były w dużej mierze zgodne z oczekiwaniami władz rosyjskich, a absolwenci seminariów nauczycielskich stanowili dominującą część personelu pedagogicznego szkół elementarnych w Królestwie. Wychowankowie seminariów zazwyczaj wiernie wykonywali narzucone im przez władze obowiązki, stając się jednym z narzędzi polityki rusyfikacyjnej w Królestwie i dobrze posługiwali się językiem rosyjskim, natomiast niekoniecznie poprawną polszczyzną⁹³. Spotykali się jednak często z wrogim przyjęciem przez miejscową społeczność, co opisuje m.in. Zygmunt Nowicki, absolwent seminarium w Wejwerach: „Nie witali go swoi uśmiechem radości, nie tulili w ramiona, nie hołubili. Przeciwnie, odwracali się plecami, okazując mu wzgardę i gniew”⁹⁴.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archiwum Państwowe w Lublinie:

Dyrekcje Szkolne: Chełmska, Lubelska, Siedlecka, Dyrekcja Szkolna Chełmska – akta ogólne, sygn. 24, 49, 230.

Dyrekcje Szkolne: Chełmska, Lubelska, Siedlecka, Akta dotyczące szkół, sygn. 116, 117, 477, 4533.

Archiwum Państwowe w Radomiu:

Radomska Dyrekcja Szkolna, generalia, sygn. 342, 343.

Radomska Dyrekcja Szkolna, specjalia akta szkół, sygn. 421, 425, 426 I, 426 II, 426 III.

Archiwum Państwowe w Kielcach:

Kielecka Dyrekcja Szkolna sygn. 230.

Printed sources (Źródła drukowane)

Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 62, 1864.

Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 64, 1866.

Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 67, 1867.

Elwertowski K., *Szkola i życie*, Warszawa 1962.

Malanowski B., *Wspomnienia wiejskiego pedagoga*, Warszawa 1930.

Nauczyciele ludowi w Królestwie, „Przegląd Wszechpolski” 1900, 6, 10.

Obzor Plotskoy gubernii za 1875 god, Plotsk 1876 [Обзор Плоцкой губернии за 1875 год, Плоцк 1876].

⁹³ E. Staszyński, *op. cit.*, s. 21; R. Kucha, *Oświata*, s. 29.

⁹⁴ Z. Nowicki, *Kartki z dziejów ruchu nauczycielskiego w Polsce*, Warszawa 1937, s. 10.

- Obzor Plotskoy gubernii za 1884 god, Plotsk 1885* [Обзор Плоцкой губернии за 1884 год, Плоцк 1885].
- Obzor Plotskoy gubernii za 1885 god, Plotsk 1886* [Обзор Плоцкой губернии за 1885 год, Плоцк 1886].
- Obzor Plotskoy gubernii za 1887 god, Plotsk 1888* [Обзор Плоцкой губернии за 1887 год, Плоцк 1888].
- Obzor Plotskoy gubernii za 1895 god, Plotsk 1896* [Обзор Плоцкой губернии за 1895 год, Плоцк 1896].
- Obzor Plotskoy gubernii za 1896 god, Plotsk 1897* [Обзор Плоцкой губернии за 1896 год, Плоцк 1897].
- Obzor Plotskoy gubernii za 1900 god, Plotsk 1901* [Обзор Плоцкой губернии за 1900 год, Плоцк 1901].
- Spisok lits, sluzhashchikh po vedomstvu Ministerstva narodnogo prosveshcheniya na 1915 god, Petrograd 1915* [Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения на 1915 год, Петроград 1915].
- Tsirkulyar po Varshavskomu uchebnomu okrugu* [Циркуляр по Варшавскому учебному округу], 1871, nr 6; 1872, nr 4; 1873, nr 1; 1877, nr 4; 1880, nr 9; 1882, nr 3; 1883, nr 2; 1886, nr 2; 1887, nr 5; 1888, nr 10; 1889 nr 3, 10; 1890, nr 3, 9; 1891, nr 4; 1892, nr 11; 1893, nr 8/9; 1894, nr 4, 11; 1895 nr 7/8, 12; 1896, nr 2; 1897, nr 5, 12; 1898, nr 4, 10; 1899, nr 8, 1900, nr 5; 1901, nr 6/7.
- Walka caratu ze szkołą polską w Królestwie Polskim w latach 1831–1870. Materiały źródłowe*, oprac. K. Poznański, Warszawa 1993.
- Wspomnienia. Bronisław Chróścicki*, w: *W służbie wsi i kraju*, red. B. Gass et al., Warszawa 1966.
- Wspomnienia. Jan Cudny*, w: *W służbie wsi i kraju*, red. B. Gass et al., Warszawa 1966.
- Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya, 1875, Chast' CLXXXII* [Журнал Министерства народного просвещения, 1875, Часть CLXXXII].

Studies (Opracowania)

- Artymiak A., *Dzieje seminarium nauczycielskiego w Jędrzejowie*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności” 1951, 52, 5.
- Brodowska H., *Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim 1864–1904*, Warszawa 1967.
- Gass B., *Oświata ludowa na wsi mazowieckiej w organizacji rządowej*, w: *W służbie wsi i kraju*, red. B. Gass et al., Warszawa 1966.
- Gugulski E., *Dzieje seminarium nauczycielskiego do I wojny światowej*, w: *Stulecie Zakładu Kształcenia Nauczycieli w Jędrzejowie 1872–1982, Jędrzejów 1972*.
- Jagodziński S., *Działalność seminarium nauczycielskiego w Siennicy w latach 1867–1905*, w: *W służbie wsi i kraju*, red. B. Gass et al., Warszawa 1966.
- Jagodziński S., *Rewolucyjne lata 1905–1906*, w: *W służbie wsi i kraju*, red. B. Gass et al., Warszawa 1966.
- Jagodziński S., *Po 1906 roku*, w: *W służbie wsi i kraju*, red. B. Gass et al., Warszawa 1966.
- Kucha R., *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, Lublin 1982.
- Kucha R., *Z dziejów seminariów nauczycielskich w Królestwie Polskim*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Paedagogica et Psychologica” 1989, 22.
- Kucha R., Ziółkowska M., *Z dziejów szkół średnich w Chełmie 1864–1915*, „Rocznik Chełmski” 1995, 1.
- Kudirka J., *Veiverių mokytojų seminarija (1866–1918)*, Vilnius 1970.

- Manteuffel T., *Centralne władze oświatowe na terenie b. Królestwa Kongresowego (1807–1915)*, Warszawa 1929.
- Nowicki Z., *Kartki z dziejów ruchu nauczycielskiego w Polsce*, Warszawa 1937.
- Podgórska E., *Szkolnictwo elementarne w Łodzi w latach 1808–1914*, Łódź 1966.
- Poznański K., *Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 r.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- Poznański K., *Opinia publiczna Królestwa Polskiego wobec sprawy oświaty ludu w 1861 roku*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1964, 7.
- Sempołowska S., *Reforma szkolna 1862 roku*, w: *Pisma pedagogiczne i oświatowe*, Warszawa 1962.
- Sokół A., *Z dziejów seminarium nauczycielskiego w Jędrzejowie w latach 1872–1936*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1974, 17.
- Staszyński E., *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim. Od powstania styczniowego do I wojny światowej*, Warszawa 1968.
- Szewczuk D., *Chełmska Dyrekcja Naukowa*, Lublin 2012.
- Szewczuk D., *Seminaria nauczycielskie w Królestwie Polskim (1866–1915)*, Lublin 2015.
- Wakar W., *Oświata publiczna w Królestwie Polskim 1905–1915*, Warszawa 1915.
- Wieczorek E., *Seminarium nauczycielskie w Wymyślinie (1867–1914)*, „Rocznik Mazowiecki” 2003, 15.
- Wroczyński R., *Kursy pedagogiczne i seminarium nauczycielskie w Siemnicy (1867–1936)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1981, 24.
- Wroczyński R., *Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1963.
- Zarębski J., Solarski B., *Szkoła powiatowa w Łęczycy*, „Notatki Płockie” 1994, 39.

NOTA O AUTORZE

Dariusz Szewczuk – dr hab., adiunkt w Katedrze Historii Społecznej i Edukacji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Jego zainteresowania badawcze dotyczą historii oświaty w Królestwie Polskim XIX i początków XX w., współczesnej szkolnej i pozaszkolnej edukacji historycznej, problematyki kształcenia przyszłych nauczycieli historii. Autor i współautor ponad 40 publikacji naukowych, w tym 2 monografii: *Chełmska Dyrekcja Naukowa* (Lublin 2012) oraz *Seminaria nauczycielskie w Królestwie Polskim (1866–1915)* (Lublin 2015).

ABOUT THE AUTHOR

Dariusz Szewczuk – PhD with habilitation, Assistant Professor at the Department of Social History and Education of Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. His research interests concern the history of education in the Kingdom of Poland in the 19th and early 20th centuries, contemporary school and extra-curriculum historical education, the issue of educating future history teachers. Author and co-author of over 40 scientific publications, including 2 monographs: *Chełmska Dyrekcja Naukowa* (Lublin 2012), and *Seminaria nauczycielskie w Królestwie Polskim (1866–1915)* (Lublin 2015).